

Danmarks første alderdomsforsorgslov fra 1891

20. december 1985 forsvarede professor, lic. oecon. Jørn Henrik Petersen ved Odense Universitet sin afhandling »Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling, I, Oprindelsen«, for den filosofiske doktorgrad. Fra oppositionen bringes her indlæggene fra de to officielle opponenter, fhv. minister, professor emeritus, dr.polit. Erling Olsen, M.F. og professor, dr.phil. Tage Kaarsted, Odense Universitet, samt doktorandens kommentarer hertil. Der var ingen opponenter ex auditorio.

Erling Olsen:

Præses hører til blandt de få højt begavede og meget flittige mennesker, der er så klart kvalificerede til et professorat, at de når at blive professorer, inden de får skrevet en disputats.

De fleste, der kommer så langt, slår så glade og lykkelige en streg over dette tidkrævende og kostbare arbejde. Men anderledes med præses. Efter at have opponeret ved en disputats om den svenske pensionslovgivning faldt det ham ind, at »So ein Ding« måtte også han hellere lave, og så gik han i gang.

Men da han først var i gang og fik samlet en gruelig masse oplysninger sammen, faldt det ham ind, at han egentlig også kunne gøre sin bog til et opslagsværk vedrørende dansk socialpolitik i den omhandlede periode.

Endelig ønskede præses, at bogen, selv om den både skulle være en videnskabelig monografi på disputatsniveau og en opslagsbog for socialpolitisk og -historisk interesserede, også skulle være tilgængelig for alle interesserede uanset læserens teoretiske og faglige forudsætninger.

Præses var klar over, at en så kompleks målsætning indebar en risiko for, at han kom til at sætte sig mellem de berømte stole, men han siger i sit forord, at han håber at have undgået denne risiko.

Det er jeg nu ikke så sikker på. For mig at se er præses afhandling nærmest at ligne med en intellektuel schweizer-kniv. Den er stor og tyk, indeholder alverdens redskaber lidt hulter til bulter, men deres indbyrdes sammenhæng virker ikke altid overbevisende, og hver for sig bliver de ikke,

hvad de kunne have været, hvis man ikke havde bundtet dem sammen. Men lige som schweizer-kniven har en enkelt ting, der er fremragende, nemlig det store blad, har denne bog det også. Det er en disputats, som bør give sin forfatter doktorgraden. Ingen tvivl om det.

Hvad er det da, som gør en afhandling til en disputats? Det er mange ting, men lad mig nævne nogle af de væsentligste krav, og lad mig argumentere for, hvorfor den forelagte afhandling efter min mening opfylder disse krav.

Først noget om emnevalget. Det skal være interessant. Gerne også relevant. Og de spørgsmål, der rejses, skal i vidt omfang være uafklarede. Der skal være noget at disputere. Ellers er det ingen disputats.

Disse krav opfylder afhandlingen til fulde. Den faglige interesse for de problemer, som præsens behandler, er uomtvistelig. Det viser hans righoldige litteraturhenvisninger. Det illustreres også af den internationale teorihistoriske diskussion, hvortil præsens henviser, og hvori indgår præsens tidligere offentliggjorte arbejder¹ – som også er talt med ved afgørelsen af, om han burde tildeles doktorgraden.

Emnets relevans kan heller ikke omtvistes. Når denne disputats har fået så omfattende en foromtale i medierne, er det ikke alene, fordi »Nyt fra Odense Universitet« ved, hvorledes man skal gøre reklame for sig selv. På dette felt er præsens vist heller ikke nogen novice. Men nok så meget skyldes foromtalen, at disputatsen er perfekt timet. Den kommer på et tidspunkt, hvor alderspensioneringen som andre aldersstegne er begyndt at interessere sig for sine rødder, og hvor kravet om fornyelse melder sig med stigende styrke. Præsens skriver selv, hvorledes man i udlandet begynder at interessere sig for, hvad han kalder den danske model som en mulig afløser for, hvad han benævner den tyske model. Og siden afhandlingen gik i trykken, har det danske LO udsendt et debatoplæg om en pensionsreform, der vil trække os over i retning af den såkaldte tyske model. Derfor sidder denne disputats lige i øjet.

Det gør den også, fordi de problemer, som rejses, fortsat er temmelig uafklarede, både akademisk og folkeligt. Endnu ved vi ikke rigtigt, hvad vi kan, og hvad vi vil. Dette bringer mig frem til det næste krav til en disputats. Den skal bringe større afklaring. Når bogen lukkes, skal læseren være lidt mere afklaret, end hun eller han var, da den åbnedes. Det burde den intelligente og i forvejen vidende læser også blive efter læsningen af præsens af-

1. "Paternalisme for hvem? Om et offentligt pensionssystem's principielle egenskaber", *Økonomi og Politik*, 1981, nr. 4, p. 345-63, "A Theoretical and Institutional Analysis of the Issues of Indexing Social Security Benefits", *Occasional Papers from the Department of Public Finance and Policy*, Odense University, no. 6, 1983 og *Political Economy of Financing Old-Age Pensions*", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. 1984, p. 430-447.

handling. I hvert fald for så vidt angår den danske alderspensionerings rødder. Det er vel også noget afgørende for vurderingen af en historisk disputats. Men andre end i forvejen indsigtfulde fagfolk vil nok virre med deres hoveder, selv om de måtte være gode, efter læsningen af denne bog.

Hvorledes er så afklaringen tilvejebragt? Hovedsagelig gennem en kæmpemæssig arbejdsindsats, der har bragt meget nyt stof frem og kastet interessant lys over en del af det kendte. Derved opfylder afhandlingen endnu et krav, som må stilles til en disputats: Kravet om, at præses skal beherske det allerede foreliggende materiale på området og gennem en markant arbejdsindsats drage nyt og relevant materiale ind i drøftelserne. For mig at se er det netop her, præses viser sin styrke.

Det næste krav, der må stilles til en disputats, vedrører de anvendte arbejdsmetoder. Når det drejer sig om en historisk disputats, må det kildekritiske tillægges særlig vægt. Dette skal jeg dog springe over, da jeg ved, at min medopponent, professor, dr. phil. Tage Kaarsted vil tage sig af kildekritikken. Selv skal jeg blot nævne, at jeg kunne have ønsket mig en noget mere avanceret anvendelse af kvantitative statistiske metoder end de forholdsvis traditionelle kurver og tabeller, som bringes i afhandlingen. Det havde været morsomt, om man i lidt højere grad havde kunnet se af afhandlingen, at den ikke alene var en historisk disputats, men også skrevet af en dygtig økonom. Men det ved man naturligvis, hvis man også har læst andre dele af forfatterens ganske imponerende produktion.

Når man taler om metode, tænkes der ikke alene på, hvorledes forfatteren udvælger og bearbejder sit stof, men også på, hvorledes han fremstiller det for sine læsere. Her må den foreliggende afhandling nok siges at have sine svagheder.

Der er – lydeligt sagt – alt for megen støj i fremstillingen. Det er ofte svært at skille væsentligt fra uvæsentligt i teksten. Meget af den burde have passeret endnu et par intellektuelle støjfiltre. Anderledes udtrykt kunne man have ønsket sig, at forfatteren kunne have hævet sig lidt højere over sin formidable stofmængde og basket en lille smule mere med de vinger, som han utvivlsomt har. Forklaringen på, at det ikke er sket, kan være ønsket om, at bogen også skulle tjene som opslagsværk. Men det duer den ikke rigtigt til, hvis man ikke er godt inde i stoffet i forvejen, og hvis ikke man ganske nøje ved, hvad det er, man skal finde. Bogens helt traditionelle og ganske pauvre navne- og emneregistre er efter mit skøn alt for dårlig en hjælp, hvis den også skulle være en opslagsbog.

Så meget om afhandlingen som disputats. Den har efter min mening gode plusser og enkelte minusser, men netto er den i orden. Ved bedømmelsen af dens negative sider kan det da også være, at jeg som opponent har følt

mig forpligtet til at kritisere, samt at det ofte er langt nemmere at kritisere end at løse så stor en opgave, som præses har sat sig. Endelig gælder det, at hvor der handles, der spildes, og også i denne henseende forekommer præses mig at være ganske handlekraftig.

Nu er der imidlertid en tradition for, at man også ved et disputatsforsvar skal tage visse af præses teser op til debat. Man skal disputere. Det skal jeg gøre på fire punkter.

Lad mig begynde på side 132, d.v.s. afsnittet om systemvalget. Her fremstilles den danske model som noget i retning af en lejlighedslov, der fødtes ved noget af en tilfældighed.

Når man beskæftiger sig med historisk forskning og behandler komplekse forløb, er den mest almindelige arbejdshypotese, at intet forudsigeligt er fuldt determineret, og at ingen tilfældighed er helt tilfældig. Det er bl.a. derfor, forskningen bliver så interessant.

Jeg ved godt, at forfatteren i sin fremstilling har taget visse forbehold. Alligevel vil jeg spørge præses: Er konklusionerne på side 132 ikke draget lige vel hårdt? Og er det ikke netop tilfældighedspræget, som præses bogen igennem har søgt at mindske ved sine analyser af årsagssammenhænge og begivenhedsforløb?

Det andet punkt, som jeg har lyst til at høre præses mening om, har sit udspring i konklusionerne på side 65-66 om det socialpolitiske holdningsomsving i landbokredse. Jeg mener, at præses har helt ret, når han peger på den indsnævrede indkomstforskel imellem gårdmænd og landarbejdere samt det dårligere sektorbytteforhold for landbruget m.v. I denne situation var det nærliggende for gårdmændene at søge en statsbetalt alderdomsforsørgelse gennemført som et frynsegode, der kunne medvirke til at holde pengelønningerne nede. På denne måde kunne de vælte en del af deres lønomkostninger over på byerhvervene. Men tror præses ikke også, at det spillede en rolle for gårdmændene at få skabt et socialt sikkerhedsnet for de ældre i en periode, hvor der ikke var de store friværdier at realisere i landbrugsejendommene, når den ældre generation skulle på aftægt?

Spørgsmål nummer tre, som jeg gerne ville høre præses' mening om, vedrører det unge socialdemokratis rolle i processen. Her er det tydeligt, at præses trækker stærkt på H.N. Lahmes doktorafhandling her fra Odense i 1982 om »Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark 1871-1900« og som, skal vi sige professionel socialdemokrat, er jeg da også smigret over, at præses tillægger mit parti så stor en indflydelse, endnu før det fik en mere massiv tilslutning, og endnu før det fik sin virkelige organisatoriske styrke.

Nu ved jeg godt, at et parti kan have en ganske betydelig indflydelse på begivenhedsforløbet gennem sin blotte tilstedeværelse, også selv om dets

vælgertilslutning er beskeden. Fremskridtspartiets betydning gennem den sidste halve snes års danske politik er et godt eksempel.

Jeg ved også, at et parti kan få en ganske stærk indflydelse og et rimeligt vælgertal, selv om det organisatorisk lader en del tilbage at ønske. Det radikale Venstres indflydelse gennem mere end det sidste halve århundrede er et klassisk dansk eksempel herpå. Ligeledes kan nævnes den såkaldte hængekøjeeffekt, der gav SF så godt et kommunevalg for en måneds tid siden.

Alligevel har jeg på fornemmelsen, at præses nok har tillagt det unge socialdemokrati lidt for meget af æren for udviklingen, og jeg vil gerne høre en lidt nærmere begrundelse for hans fremstilling på dette punkt.

Endelig vil jeg som punkt fire gerne disputere enkelte sider af forholdet imellem den danske og den tyske model. Præses nævner bl.a. modstanden imod tvang, det administrative besvær, utrygheden ved store fondsdannelser, og angsten for ikke at kunne tilpasse pensionerne til ændringer i de økonomiske og/eller demografiske forhold som afgørende for, at man valgte den model, som han kalder den danske. Tror præses ikke også, at det spillede en afgørende rolle, at vi danske ikke er særlig gode til at vente på resultatet af vore gode gerninger? Er det ikke »den danske model«, at vore mange – og politisk indflydelsesrige – ældre vil se flere penge, så snart der er vedtaget en pensionsreform, samt at vore ledende – og derfor meget lyttende – politikere ikke kan tåle at høre en knurren fra dem, der skal give afkald, uden samtidig at høre nogle andre lyde fra dem, der skal have, og at det her i landet kræver næsten overmenneskelige kræfter at gøre noget, hvis ikke de sidste lyde overdøver de første? Det sker nemmest under et system, der hviler på pay-as-you-go princippet. Tror præses ikke også, at der kan drages paralleller både til den aktuelle pensionsdebat, hvor pensionistorganisationerne og professor Bent Rold Andersen råber pay-as-you-go, medens LO forslaget siger go-as-we-pay? Det vil jeg gerne høre præses mening om.

I tilknytning hertil har jeg lyst til at spørge præses, om udlandets interesse for den danske model ikke blot skyldes de fremragende træk, som han påviser, men også og nok så meget, at man ude omkring er ved at have belastet den tyske model tilstrækkeligt? Tror præses ikke også, at den nyopdukkede danske interesse for den tyske model (LO's debatoplæg) hænger sammen med, at vi er ved at have belastet den danske model tilstrækkeligt? Er sagen ikke den, at næsten ethvert system må fornyes, når det har været i brug et længere antal år og i et betydeligt omfang? Er det ikke også en af forklaringerne på, at vi kan lære af hinanden?

Disse spørgsmål og svarene på dem må dog ikke fortrænge hovedindtryk-

ket af et stort, fortjenstfuldt, dygtigt og interessant arbejde, der ubetinget bør indbringe præses doktorgraden.

Der vil givet også være efterspørgsel efter afhandlingen fra udlandet, men jeg må fraråde en translatøversættelse. Men tænkt og skrevet igennem på engelsk og rensat gennem et større antal filtre vil den også kunne bringe præses international hæder.

Tage Kaarsted:

For tredje år i træk har jeg ved julelampens skær den opgave at fungere som officiel opponert ved en ikke-historikers disputats her ved Odense Universitet. I december 1983 var det en psykiaters afhandling om D. G. Monrad, i december 1984 en jurists arbejde om retsopgøret efter den tyske besættelse. I dag er det en økonom, der har leveret et historisk bidrag til forrige århundredes socialpolitik – med perspektiver frem til vor tid, hvor der anslås nye toner i den socialpolitiske debat. Det er et tilfælde, der ligner en tanke, at der i dekanens brev til mig om min beskikkelse som opponert med en skrivefejl tales om den hidtidige alderdomsforsørgelseslovgivnings »udhviling«!

Det er frugtbart, at andre end historikere tager historiske opgaver op, fordi de ofte ser, hvad vi andre ikke så. Måske tør jeg også nævne, at min gamle lærer, professor i antikkens historie dr.phil. Adam Afzelius, engang ud på de små timer sagde til nogle ældre studenter: »Det er ikke nær så svært at skrive en doktorafhandling, som man tror. Men heldigvis er det de færreste, som opdager det«. Han tænkte på arbejdet med at bedømme disputatserne.

Kan hende, at præses har villet bevise, at Adam Afzelius havde ret, men dagens disputats bærer præg af, at det nok alligevel ikke er *helt* så let, som præses måske troede. Jeg skal straks vende tilbage hertil, idet jeg gør opmærksom på, at ingen, selv om præses og jeg er kolleger, skal tro, at vi udgør et logebroderskab til gensidig ros. Derfor vil mit indlæg rumme mere kritik end ros, men som første officielle opponert mener jeg, at præses fuldt ud fortjener sin doktorgrad.

Først en generel bemærkning i sammenhæng med mit lige nævnte anbringende: Specielt i forbindelse med disputatser inden for den nyeste tids historie har jeg hos personer uden for historikernes lav – og da navnlig blandt de aktører, der er omtalt i disputatsen – mødt den opfattelse, at en disputats så at sige burde være en uangribelig og inappellabel højesteretsdom, hvorefter alle sig haver at rette. I vor lange disputatstradition er der ingen dæk-

ning for dette synspunkt. Af ordets etymologi fremgår da også, at en disputats er en afhandling, hvis metode og resultater lader sig diskutere – enten det nu gælder Fynsk landbrugs vilkår i 1682, Påskekrisen i 1920 eller vore folkeviser. *Ingen* i den lærde republik kan efterleve det strenge krav, at enhver disputats er *bogen* med den evige sandhed om det pågældende emne.

Herefter skal jeg vende mig til Jørn Henrik Petersens afhandling.

Om dennes *ydre form* gælder det ejendommelige, at lige så levende, ja veltalende præses er i sin mundtlige form, lige så tung i sin udtryksform er hans skrivemaskine. Den må stamme fra et kancelli for forståelseshæmmende virksomhed. Jeg skal nøjes med et par eksempler. Side 19 hedder det: »Den (afhandlingen) er deskriptiv, fordi beskrivelsen af alderdomsforsørgelsesdiskussionen er tillagt *en forklarende karakter* i den forstand, at fremstillingen af de i perioden fremsatte forslag, vedtagelser og forkastelser i en meningsfuld sammenhæng og sammenstilling i *sig selv vises at rumme dele af en forklaring*.« Det virker som en cirkelslutning. I al fald er det klunget formuleret.

Samme side siges det: »Med dette sigte for øje indeholder de hypoteser, der formuleres i kapitel 1, påstand om nogle grundlæggende sammenhænge, som lader analysen fremstå som en selvstående konstruktion, hvis forudsætninger, forklaringer og resultater fremstår i en indre sammenhæng.« Det forekommer mig dunkelt og kunstigt udtrykt.

Side 34 f. skriver præses: »Ydelsens størrelse afhang derfor ikke af den øjeblikkelige trang, men af vedkommendes økonomiske stilling som helhed med det sigte at bevare selvstændigheden«. Det kan opfattes på den måde, at han ikke skulle være i øjeblikkelig trang.

Og fra småtingsafdelingen: side 77 tales der om »den daværende medicinske student, senere lærer W. Christophersen«. Det virker, som om det skal understreges, at han ikke kunne klare studiet, hvilket i sammenhængen næppe er relevant.

Side 79 bruges vendingen »en vanedannende tvangsforsikring« – et udtryk, der leder tanken hen på en art alkoholisme.

Side 128 skriver præses: »I et gensidigt system er der tale om en kontraktmæssig relation mellem yder og modtager, som udtrykker, at modtageren har oparbejdet en fordring på yderen gennem en række forudgående aktiviteter. Disse kan finde udtryk i krav om en vis forudgående arbejdsindsats eller en vis forudgående ydelse af finansielle bidrag. På visse i kontrakten fastlagte vilkår er modtageren derfor berettiget til en ydelse, uden at yderen kan stille andre krav end dem, der fremgår af kontrakten.« Det er efter min mening ikke blot et eksempel på ubehjælpsomt, opskruet kancel-

lisprog, men også blokerende for forståelsen af afhandlingens teoretiske redegørelse. Eller mangler der noget? Er det væsentlige i præses' budskab ikke: Gennem sin skat betaler man for sin egen produktive tids gamle og erhverver herved ret til forsorg, når man selv bliver gammel?

Der er andre steder tale om gentagelser (f.eks. s. 72 m. og 73 øverst, s. 95 nederst og 96 m.).

Nuvel, det kan ikke kræves af en disputats, at den er skrevet som et litterært essay endsige er morsom. Men det er unægtelig en fordel, hvis forfatteren kan befri læserne for sin egen kamp med de tungt skrevne og besværlige kilder og formidle sit budskab mere ubesværet, end tilfældet er her. Når jeg har opholdt mig måske længere ved dette tema, end sædvanligt er ved en disputatshandling, hænger det sammen med, at præses' egen ambition ifølge forordet er, at afhandlingen skulle »være tilgængelig for alle med interesse for socialpolitikens historie uanset læserens teoretiske og faglige forudsætninger«. Sådanne læsere sættes på en hård prøve.

Afhandlingens *problemstilling* er vidtspændende. Ikke blot vil præses klarlægge de særlige historiske og økonomiske omstændigheder ved 1891-lovens gennemførelse og dens indhold, men han vil også fremlægge så at sige hele den forudgående teoretiske socialpolitiske debat i Danmark og sammenligne den med diskussionerne i udlandet, navnlig Tyskland, endog med strejftog op i vore dages teoridebat. Det er en stor mundfuld, og det er svært for læseren at holde sammen på helheden. Præses har villet lave både en håndbog i periodens socialpolitiske historie og idédannelse og en doktorafhandling om alderdomsforsorgsloven af 1891. Det skaber ikke noget helstøbt værk. Der er forvirrende spring i kronologien; og det holder ikke, når præses s. 16 skriver, at »fremstillingens øvre tidsmæssige afgrænsning kan uden vanskelighed fastlægges til d. 9. april 1891«, thi allerede s. 46 argumenterer den tyske økonom G. Mackenroth i 1952 for en pay-as-you-go alderspension i Tyskland. Jeg synes ikke afhandlingens disposition er vellykket.

Et vigtigt spørgsmål er naturligvis, om det benyttede *kildemateriale* er tilstrækkeligt til formålet, og om præses bruger det rigtigt.

Megen historisk litteratur om emnet findes med skam at melde ikke. Måske har det stået for historikerne, at en socialreform gennemført af Estrup-regeringen var en *contradictio in adjecto*. De få fremstillinger, der eksisterer, er enten rent beskrivende og meget kortfattede eller behandler 1891-loven ud fra andre synsvinkler end dem, der er lagt til grund for denne afhandling.

Præses har derfor selv måttet dykke ned i førstehåndsskilderne, og på mange punkter bliver hans afhandling således et pionerarbejde. Han har

tygget sig igennem rigsdagens trykte forhandlinger, hvad første officielle opponent sikkert vil være enig med mig i må have været en drøj omgang; han har læst og reflekteret over samtlige kommissionsbetænkninger fra perioden efter 1866. Desuden har præses gennemgået udvalgte, opinionsdannende dagblade og tidsskrifter. Mig forekommer det, at hver en sten i en nok så træls ager er vendt. Eller sagt på en anden måde: Enhver, der har ytret sig om præses' emne, er registreret, refereret og karakteriseret. Det er en meget betydelig og fortjenstfuld arbejdsindsats, præses har ydet ved at tilvejebringe dette materiale. Herudover er anvendt nogle få ledende politikeres optegnelser og erindringer (især de to moderate venstremænd Frede Bojsens og Niels Neergaards). Af utrykt materiale er kun benyttet højremanden Lars Dinesens arkiv. Jeg synes, at præses for en sikkerheds skyld skulle have ransaget det righoldige Estrup-arkiv på Skaføgård – som da for resten bestyres af en af vore kolleger, professor Hector Estrup. Jeg sagde for en sikkerheds skyld, for jeg tror i grunden ikke, at flere arkivalske undersøgelser ville føre præses særligt meget længere ud fra det sigte, han har sat sig. Jeg mener med andre ord, at det fremlagte materiale udgør et solidt grundlag for afhandlingens udsagn.

Spørgsmålet er så, om præses behersker den nødvendige *kildekritiske teknik*. Da der er tale om en økonom, som attrår den filosofiske doktorgrad for en historisk afhandling, må jeg generelt understrege, at ophavssituationen er helt afgørende for vurderingen af et hvilket som helst udsagn. Jeg tilføjer, at dette godtgør afhandlingen i øvrigt også, at præses er klar over, ellers var den jo heller ikke blevet antaget. Men jeg er ikke glad for litteraturfortegnelsen, der simpelt hen opstiller alt benyttet materiale i alfabetisk orden og ikke efter kategorier som kilder, fremstillinger osv., selv om afhandlingen i indledningen har en samlet redegørelse for kilderne og disses udsagnskraft. I denne hedder det s. 20, at rigsdagstidende er en kilde til »de forskelligartede opfattelser, som evt. findes i det enkelte parti«. Det er en sandhed med modifikationer, som politikeren C. A. Bluhme kom for skade at sige i folketinget. Hvis det virkelig var præses' intention at klarlægge interne rivninger, er rigsdagstidende en ret ringe kilde. Og galt er det, når præses samme sted skriver, at Højre i større udstrækning var præget af indre enighed end Venstre. Brevvekslingen mellem Estrup, Ingerslev, Lars Dinesen og andre højremænd viser, at Højre netop op mod 1891 mere og mere splittedes. Forskellen var blot, at Højre var bedre til at holde uenigheden inden døre. Da jeg ovenfor har sagt, at øget arkivindsigt næppe ville ændre meget i fremstillingen, siger jeg kun dette for at påpege, at præses, når han vover sig ind på historikernes gebet, skal være varsom.

Det gælder også s. 21, hvor det om *Berlingske Tidende* hedder, at det som

regeringens talerør »ytrede sig i en forsigtig, nøgtern og pålidelig journalistik«. Det er nok en lidt for håndfast karakteristik af denne konservative avis.

På næste side omtales to tidsskrifter, der »var rettet mod gårdejerne«. Denne vending dækker over, at de to blade (*Ugeskrift for Landmænd* og *Tidsskrift for Landøkonomi*) henvendte sig til gårdejerne, men hvem der stod bag udgivelsen oplyses ikke, skønt det må være af væsentlig betydning for vurderingen af deres udsagnskraft. Var de talerør for bestemte gårdejerinteresser og da hvilke? Hvorledes var bladenes forhold til de forskellige Venstre-grupper?

S. 24 skriver præses dristigt, at »Frede Bojsens politiske erindringer« (ved Kr. Hvidt 1963) »er den eneste kilde, som giver information om de bevægede dage op mod det endelige forlig«. Jeg ville i præses' sted nøjes med at skrive, at det er den eneste af præses kendte kilde! Jeg gjorde fremdeles store øjne, da jeg læste den følgende sætning: Erindringerne »er nedskrevet uden tanke om offentlighedsførelse«. Kan præses blot nævne ét eksempel på, at sådanne erindringer ikke er beregnet på andre og ultimativt på offentlighedsførelse? I al fald stillede Bojsen i sit testamente sit manuskript til rådighed for sin ældste søn, konsul Anker Konow Bojsen og Niels Neergaard uden tvivl med den tanke, at Neergaard på et senere tidspunkt skulle offentliggøre hans erindringsværk (se Bojsen s. V). Bojsens erindringer er selvfølgelig beregnet på andre og på at forklare og forsvare egne handlinger, hvilket ikke udelukker, at de er en god kilde.

Men selv om man som historisk forfatter udmærket behersker de kildekritiske grundsætninger, kan man godt falde i. Præses undgår det som regel, men det er jo en officiel opponents opgave at være en advocatus diaboli, og jeg finder det derfor min pligt som historiker at påpege nogle ikke-skæbnesvangre *afvigelser*, eller hvad vi nu skal kalde dem.

Hvad menes der s. 16 (og mange gange gentaget) med »det mere generelle arbejderspørgsmål«? Hvad menes der s. 18 med, at »de særlige forfatningsforhold (medførte) et reelt regeringsmonopol«? Forfatningen »medførte« intet, den var blot en ramme, inden for hvilken der foregik en regulær social og økonomisk magtkamp.

S. 42 hedder det, at »landbrugets konjunkturudvikling ændrede gårdmændenes opfattelse af forholdet mellem individ og samfund«. S. 60 tales ligefrem om »et ideologisk hamskifte«. Er det ikke en lidt for idealiseret udtryksform for det simple forhold, at det ville være herligt, om det kunne lykkes at vælte for sorgen for de gamle over på staten, altså samfundet som helhed?

S. 171 opsummerer præses nogle betragtninger over 1860ernes socialpo-

litiske diskussion. Det hedder: »1860'ernes diskussion domineredes af ønsket om at udvikle arbejdernes selvvirksomhed, nøjsomhed, sparsommelighed, forsynlighed, selvanstrengelse, selvfølelse, selvudvikling etc. for at gøre dem til oplyste, selvstændige statsborgere. Formålet var opdragelse til bonus pater familias adfærd«. Selv om stykket kaldes »foreløbig sammenfatning«, må man dog sige: Tror præses på disse skønne ord? I al fald må man vil spørge sig selv, om ikke det i meget høj grad drejede sig om et røgslør, der lod de besiddende slippe billigst muligt – jævnfør, hvad jeg var inde på før?

Et vigtigt spørgsmål er industrialiseringens betydning for socialforsikringens opståen. Jeg skal ikke her gå ind i den indgående debat, historikerne har haft om, hvornår Danmark overhovedet blev industrialiseret. Men når præses s. 41 omtaler industrialiseringen, skal det så ud fra hele bogens intention forstås således, at denne skaber en række nye klart afgrænselige tilfælde? Eller drejer det sig om en trang, der rammer alle, som når en vis alder, hvorfor der ikke er så meget at diskutere? Alderspensionering har med andre ord ikke nødvendigvis forbindelse med industrialiseringen, hvad præses selv er inde på. Bojsen taler da også udtrykkeligt om landarbejderne, »thi for ingen er livets kår så ringe som for dem«, »og når de støttes og styrkes i deres tunge arbejde, kommer man desuden det betyngede landbrug til hjælp på den kraftigste, sundeste og mest ligefremme måde« (her cit. efter Niels Neergaard: Erindringer, 1935, s. 237).

S. 56 tales der om, at de højere lønninger i byerne var en væsentlig forudsætning for den kraftige vandring fra land til by. Men ifølge Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850-1913 (1930), s. 221 f. lå landarbejdernes realindtægt i 1880'erne og 90'erne betydeligt over ikke-faglærte byarbejders realindtægt. Vandringerne forklarer han enten ved, at man troede på bedre chancer i byerne for at klare sig ud af de ikke-faglærtes kreds, eller ved, at arbejdet var hårdere på landet. Jørgen Pedersens opfattelse understøttes af Arthur Meier Schlesingers spændende bog fra 1933: »The Rise of the City 1878-1898«, hvori sådan noget som byernes lys og atmosfære, samvær med andre og morskaben var en stor magnet, foruden bedre uddannelsesmuligheder. Også Schlesinger taler om de lavere lønninger i byerne.

S. 65 understreges det rigtigt, at det for Neergaard meget væsentlige var de faste takster, »fordi han anså retten til undersøttelse uden skøn over trang og værdighed som alderdomsforsørgelsens hovedkendemærke.« Men var det de motiver, som gårdmændene i almindelighed havde? Her er tale om et retsprincip og om medmenneskelighed. Jeg mener med andre ord, at Niels Neergaard, der både var en habil teoretiker og en fremtræ-

dende Venstre-politiker, var foran den besiddende bondestand i almindelighed.

Det leder mig til at nævne s. 84, hvor der tales om »splittelsestegn i Venstre«. Kan præses anføre nogen periode, hvor der ikke var splittelsestegn i Venstre? Hvad – jeg mener – er blot, at vi er tilbøjelige til at tale om *Venstre* i forrige århundrede som et entydigt begreb, hvad det ikke er. På grund af valgordningen (enkeltmandskredse) var det mange partier i samme gruppering. Afhandlingens konklusioner viser dette, ikke altid dens præmisser.

S. 85 spores en anden usikkerhed. Her tales om, at visse venstrefolk ønskede en anden fordeling af ejendomsretten. Ser man efter i noterne, viser det sig, at det drejer sig om en vis Henning Jensen. Han var en interessant skøjtøløber, som foretog de mest kunstfærdige øvelser på isen. Han var rigtig nok medlem af folketinget 1886-92 og følte sig dengang nært knyttet til Hørup, men han var også medarbejder ved *Social-Demokraten*, præst og skønlitterær forfatter. At inddrage ham som eksempel på, at nogle venstremænd ønskede en anden ejendomsretfordeling, svarer til at kalde Hans Jørgen Lembourn for en god konservativ. Henning Jensen kan ikke i denne sammenhæng bruges til noget, fordi han var en af de fribyttere, som er et salt i ethvert demokrati, men ikke karakteristisk for de hovedtyper, som præses opererer med.

S. 67 konstateres det, at vil man forstå »et socialpolitisk udviklingsmønster er det langt fra tilstrækkeligt at beskæftige sig med det, som faktisk vedtages«. Og det understreges oven i købet ved et tysk citat af Erich Grüner. Det er, som om professor Petersen med Grüner mener at have gjort en vigtig iagttagelse. Men udsagnet gælder faktisk ethvert politisk udviklingsmønster.

S. 181 hedder det, at folketingsparlamentarismen havde været umulig før 1864 på grund af hertugdømmernes særlige forhold, og »at just denne muligheds efterfølgende opståen (havde) godsejer J. B. S. Estrup med stor forudseenhed foregrebet« ved forud for 1864 at foreslå den hartkornsprivilegerede valgret til landstinget. Rent bortset fra det sprogligt ubehjælpsomme i udtrykket, må jeg spørge, om præses virkelig mener, at Estrup var en sådan politisk seer? Jeg savner bevis for, at han tænkte så klart, hvorimod der er adskillige vidnesbyrd om, at han ønskede at sikre de jordbesiddende indflydelsen efter devisen »jo mere jord, jo mere magt«.

Det er altid taknemligt, men måske ikke helt fair at hævde, at en doktorand skulle have skrevet *en helt anden bog*. Jeg skal afstå herfra, men dog fremføre et lille hjertesuk. Dagens afhandling er ikke egentlig social historie, men politiske, teoretiske og økonomiske analyser af socialpolitiske ide-

er og principper og deres baggrund. I værker af denne art forsvinder mennesket, eller det forvandles til tal og grafer. Præsens' bog ville have vundet ved en tilstandsbeskrivelse, ikke blot af den før 1891 eksisterende fattiglov, som jo gennemgås alene normativt (s. 155), men af de faktiske forhold belyst ved eksempler før og efter 1891. Der er sikkert meget rigtigt i den engelske socialhistoriker E.M. Leonards udsagn: »Administration and not legislation has always been the difficulty in laws concerning the poor« (Her cit. efter Harald Jørgensen, s. 398).

Jeg synes, at det er et centralt problem, hvor meget de gamle fik før reformen, og hvor meget efter, og hvorledes disse beløb stod i forhold til landproletariatets årsløn. Meget tyder på, at de hverken fik mere eller mindre, end man under fattigloven havde givet før 1891.

Det må også understreges, at 1891-loven ikke gav de gamle nogen *ret* til understøttelse. Den tildeltes efter kommunalbestyrelsens skøn til værdige trængende og sikkert med små beløb. Utvivlsomt har vor kollega, Hans Chr. Johansen, ret, når han mener, at det vigtigste fremskridt bestod i, at alderdomsunderstøttelsen ikke længere havde fattighjælpens virkninger og således kunne medføre anbringelse på fattiggården. Flere kan derfor antages at have søgt om at få alderdomsunderstøttelse. (Danmarks økonomiske og sociale udvikling 1864-1901 (1962), s. 160). Oplysninger herom ville have bragt præsens nærmere opfyldelsen af sit forords før citerede bemærkning om, at bogen skal være tilgængelig for alle.

For en historiker har Jørn Henrik Petersens afhandling *tre væsentlige bidrag, der udvider vor viden*. For det første var en vigtig forudsætning, men ikke som hævdet af præsens forudsætningen, for alderdomsloven en samtidig indtræffende forværring af landbrugets forhold og en ændring af landbrugets arbejdsmarkedsforhold. Andre har berørt dette, men jeg finder, at præsens ved sin grundige analyse på en god måde har underbygget denne opfattelse. Det var bekvemt, hvis gårdmændene kunne få staten til at deltage i forsørgelsen af sognets gamle, selv om det ikke ligefrem var en ægte liberal tanke.

Bøndernes ændrede holdning måtte give sig politiske udslag og er forklaringen på, at Det moderate Venstre blev i stand til at indgå forlig med Højre-regeringen med en modstræbende Estrup, der her for første gang oplevede, at hans partis flertal turde trodse ham. Måske kunne præsens have nævnt, at de forhandlingsvenlige højremænd frygtede for at drive venstregrupperne i armene på rabiate, radikale ledere, hvis man ikke gav Bojsen og hans folk et resultat og selv kunne præstere et i byerne. Vagn Dybdahls disputats: *Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880-1913* (1969), som præsens øjensynlig ikke

kender, ville meget have udvidet præses' kendskab til Højres egne problemer som et ganske stort småkårsfolk-parti. Måske kunne socialistforskrækkelsen derfor også være understreget noget mere, end tilfældet er. Det er vel således ikke uinteressant, at Bojsen og *Social-Demokraten* allerede i 1883 beskyldte Højre for at »fiske« arbejderstemmer, og at Højre i landstinget anså alderdomslovens gennemførelse for nødvendig (Mænd og meninger i dansk socialpolitik 1866-1901 (1933), s. 138-41). Men som helhed dokumenterer præses god indsigt i tidens almindelige politik og i, hvorledes alderdomsloven hang sammen med den generelle forligspolitik. De radikale i Venstre rasede. De var af generelle politiske, faktiske og jalousibetonede grunde imod forliget, men var dog nødt til at komme med et overbudsforslag. Det var lavet af den radikale økonom Marcus Rubin, der »solgte« det til Viggo Hørup og Christen Berg. Det rygtedes, men kunne ikke bevises, at Rubin stod bag, og den moderate forligstilhænger Klaus Berntsen var derfor ganske snild, da han kom med bemærkningen om, at Hørup troede at have fundet, om ikke de vises sten, så dog en rubin, ved hvilken han var blevet i stand til at fremsætte sit forslag. (K. Berntsen: Erindringer III (1925), s. 42). Dette er kapitel 2's hovedindhold med bidrag fra kapitlerne 4 og 5.

I kapitel 3 gennemgås på en ikke alt for overskuelig måde de diskussionsindlæg, der blev formuleret i årene 1848-91. Præses påviser, at i al fald 18 forskellige forslag (med varianter) var fremme, når det gjaldt at løse de gamles forsorgsproblemer. Der synes ikke at være nogen ende på opfindsomheden, og det er overraskende, at debatten har været så nuanceret og omfattende. Der var med andre ord flere valgmuligheder, end man hidtil har været opmærksom på i historieskrivningen. Vi endte dog i en ordning, som var i overensstemmelse med en gammel dansk tradition. Kontinuiteten var og er stærk i dansk politik.

For det andet er det en af afhandlingens fortjenester, at den påviser, at der rent kronologisk foregår en udvikling imod en bedre forståelse af de enkelte ordningers økonomiske og socialpolitiske virkninger, og at hvad præses med et lidt ejendommeligt udtryk kalder den »sociale læreproces« var af væsentlig betydning for, at man nåede frem til de specifikt danske bestemmelser, der kom til unikt at præge 1891-loven.

Disse fire kapitler er sine steder vel refererende og præget af en systematiseringstrang, der giver sig udslag i mærkelige kasser med pointtildeling til de forskellige lande efter en særlig karakterskala, som egentlig ikke siger så meget. Men læser man med tålmod og flere gange, ser man at der er en mening i fremstillingen.

For det tredje vil jeg fremhæve analysen af 1891-lovens særlige udform-

ning, der jo adskilte sig fra anden lovgivning i f.eks. Tyskland. Det understreges, hvilke danske synspunkter der lå bag afvisning af særlige regler for tilslutning, af finansiering gennem arbejdsgiverbidrag og forsikringspræmier og af fondsdannelser. Dette afsnit godtgør præses' kendskab til socialpolitikken både i teorien, og når det gælder dens omsætning til lov gennem et kompliceret politisk spil.

Kapitel 7 (»Teorihistorisk interessante bidrag i den danske debat«) forekommer mig påklistret. Der var jo ingen sammenhæng mellem den i dag glemte danske diskussion og den tyske rentereform i 1957. Og hvis den skal omtales, hvorfor så ikke nævne den interessante debat, der er i »Betænkning om folkepension afgivet af folkeforsikringskommissionen af 1945« (1955)? Eller hvis man vil understrege principielle perspektiver i 1891-loven, hvorfor da ikke nævne, at man i 1964 underminerede pay-as-you-go systemet for lønmodtagernes vedkommende ved i en arbejdsmarkedsoverenskomst at gennemføre ATP med arbejdsgiver- og lønmodtagerbidrag?

Bortset fra helt kortfattede fremstillinger som f.eks. Kjeld Philips bog »Staten og fattigdommen« (1947), hvor han i øvrigt understreger den danske socialpolitik tradition (s. 71 som også bemærket af præses s. 38) og Vagn Dybdahls i Politikens Danmarkshistorie, bd. 12 (1965) og i Dansk Socialhistorie, bd. V (1982) er langt den mest omfattende fremstilling Harald Jørgensens bog »Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede« (1940). Men denne behandler ifølge sit sigte mest lovgivning og administration og kun i begrænset omfang selve alderdomsforsørgelsen. Jørn Henrik Petersens afhandling yder et værdifuldt supplement især af teorihistorisk karakter.

Jeg har næsten udelukkende beskæftiget mig med bogens 1. del. 2. del vil jeg karakterisere som en samling af alle de tanker, der i Danmark har været formuleret fra 1802 og til 1891 i henseende til navnlig alderdomsunderstøttelse. Undertiden for refererende, undertiden som kapitel 15 for kursorisk. Men det er nyttigt, at man nu kan gå et sted hen og hurtigt finde de vise ord.

Jeg kan derfor fastholde bedømmelsesudvalgets konklusion, at der ved indsamlingen af kildematerialet er nedlagt en meget stor arbejdsindsats, og at der i vurderingen af 1891-loven og dens tilblivelseshistorie er fremlagt resultater, der giver øget indsigt i dansk socialpolitik historie. Selv om afhandlingen kan kritiseres for en manglende evne til at skære ned på detaljer og til at fremdrage hovedlinjer, så er den sammen med de side 248 nævnte tre socialpolitiske arbejder, som jo hører med til disputatsarbejdet, af en sådan karakter, at kravene for tildelingen af den filosofiske doktorgrad er opfyldt. Det hele udgør en værdifuld forøgelse af vor socialhistoriske viden.

Jørn Henrik Petersen:

Mine to opponenter har venligt givet mig mulighed for at knytte en række kommentarer til de under forsvaret behandlede spørgsmål.

Jeg må først konstatere, at det ikke er let at tilfredsstille alle. Første opponent roser afhandlingens aktualitet og faglige relevans, herunder dens relation til den internationale teoriehistoriske diskussion. Anden opponent konstaterer, at afhandlingen har »perspektiver frem til idag« og »giver strejftog op i vore dages teoridebat«. På trods heraf kritiseres afhandlingens øvre tidsmæssige grænse, og det teoriehistoriske kapitel 7 beskrives som påklistet.

Jeg erkender, at jeg burde have understreget, at den tidsmæssige afgrænsning (p. 16-17) kun vedrører den historiske behandling af 1891-loven og dens baggrund. Derudover har jeg følt mig frit stillet. Min hovedinteresse er ikke socialhistorie per se, men knyttet til mange års arbejde med socialpolitiske mål, midler og ideer. Afhandlingen udspringer derfor først og fremmest af interesse for hvor meget af det, som da skete, der har fået betydning for den aktuelle socialpolitiske teori- og idedannelse. Fremstillingen er derfor påvirket af, at inspirationen bag den stammer fra den tyske professor D. Zöllner, en af den tyske 1957-pensionsreforms »åndelige fædre«. Netop han har gentagne gange bedt mig skrive om »den danske model«s rødder og dens teoriehistoriske relation til den nyere tyske diskussion. Omend kapitel 7 derfor kan virke »påklistet«, har det absolut en international interesse¹.

»Tilfældighedsargumentet«

Jeg indrømmer gerne 1. opponent, at det måske i lyset af den forudgående fremstilling og afhandlingens anden del er lidt flot at hævde, at »den danske model« fødtes ved noget af en tilfældighed (p. 132). Formuleringens baggrund er, at det var den på rigsdagen fremherskende opfattelse, at »den endelige løsning« skulle være af forsikringsmæssig karakter. Fremkaldt af den Berg-Hørup'ske »lejlighedslov«² blev det imidlertid nødvendigt for Det moderate Venstre (og regeringen) at formulere et modspil på et tidspunkt, hvor der var optræk til en midlertidig overgangsløsning inden for

1. Tyske kolleger har på grundlag af det tyske resumé allerede bedt om en uddybende artikel just om dette emne, mens en engelsksproget version af kapitel 7 er antaget til publicering i *History of Political Economy*.

2. Betegnelsen »lejlighedslov« anvendtes af Hørup under indbringelsestalen i folketinget, se afhandlingen p. 97.

fattiglovens rammer, jf. p. 94. Endnu under de afsluttende forhandlinger blev 1891-loven beskrevet som udtryk for tingets gamle tanke om en delvis alderdomsforsørgelse, jf. p. 105. Selv om afhandlingen påviser en udviklingslinje med udspring i drøftelsen i Nationaløkonomisk Forening i 1884 (se p. 81 hhv. 217) som alternativ til forsikringslinjen, kan man derfor alligevel med en vis ret tale om en af den forudgående diskussion bestemt tilfældighed. Det »tilfældige« ligger i, at det blev en »overgangsordning«, der dannede grundlag for udviklingen af den danske pensionsmodel, jf. p. 83.

»Overvæltningsargumentet«

Begge opponenter giver udtryk for det synspunkt, som vel mest udførligt tidligere har fundet udtryk hos økonomen Jørgen Dich, at 1891-loven var udtryk for bøndernes bestræbelser for »at vælte forsorgen for de gamle over på staten« for derved at lette egne byrder¹. Det er et motiv, jeg hverken kan eller vil afvise.

Ved fremlæggelsen af fattiglovsforslaget fra 1889 havde regeringen tilkendegivet, at en del af provenuet fra ølskatten og en øget spiritusbeskatning skulle tilfalde kommunerne for at muliggøre deres medvirken ved de sociale opgavers løsning. Dette kritiseredes af Neergaard, fordi det indebar en lettelse af hartkornskatten samt formue- og lejlighedsskatten kombineret med en øget indirekte beskatning. Han anførte dog supplerende, at en brændevinsskat måske kunne accepteres, hvis dens provenu medgik til en toldreduktion på dagligvarer eller til finansiering af en alderdomsforsørgelse, jf. p. 87 og 93. Netop dette argument anvendte Hørup, idet han om ølskatten anførte, at den enten kunne bruges til at lette de velståendes sukkerskat eller kunne føres tilbage til sin betaler gennem en alderdomsforsørgelse (p. 97). Både Neergaard og Bojsen (se p. 99) vendte sig imidlertid imod den reelle forøgelse af den indirekte beskatning og den rene statslige finansiering i det Berg-Hørup'ske forslag. Det ville medføre en reduktion i de skatter, der lignedes mest i overensstemmelse med skatteevnen. Selv om man ikke vil vurdere disse argumenter til pari, antyder de dog, at sammenhængen måske var mere kompliceret, end Dich synes at mene. Jeg er enig med 1. opponent i, at de reducerede friværdier i landbruget måske har spillet en rolle, ligesom den forlængede middellevetid kan have øvet indflydelse. Som 2. opponent bemærker, er der derimod næppe en sammenhæng mellem industrialisering og alderdomsforsørgelsesbehov, hvis man da bort-

1. J. Dich, *Den herskende klasse*, 1973, p. 28-32.

ser fra mulige mobilitetseffekter; men det understøtter kun en af afhandlingens hovedteser. Det var ikke industrialiseringen, der var drivkraft i den danske socialpolitiske udvikling.

Om socialismens betydning

1. opponent mener, at afhandlingen tillægger Socialdemokratiet »for meget af æren for udviklingen«. Omvendt fremhæver 2. opponent, at »socialistforskrækkelsen kunne være understreget noget mere«. Jeg er absolut mest på linje med 2. opponent. For det første er det mere rimeligt at tale om »socialistforskrækkelse« end at tildele Socialdemokratiet som parti nogen indflydelse. For det andet henleder 2. opponent med sine udsagn om dette forhold opmærksomheden på en væsentlig kritik, der kan rettes mod afhandlingen.

Netop fordi en central hypotese i afhandlingen er, at en afgørende forudsætning for det socialpolitiske gennembrud ligger i 1880'ernes landbrugskrise, har udviklingen i byerne fået en stedmoderlig behandling. Således er det om Højres holdning kun anført, at partiets mere positive holdning til sociale reformer var fremkaldt af dets voksende vanskeligheder ved at fastholde et billede af et forfatningsforsvarende parti, hvis lovgivning imidlertid kun kunne gennemføres provisorisk (p. 43). Desuden peges på det forhold, at den socialdemokratisk/radikale koalition ved januarvalget i 1890 vandt frem i Højres traditionelt stærke kredse i København (p. 88).

Mens afhandlingen dokumenterer en klar parallellitet mellem svingningerne i den socialistiske agitations styrke og ændringerne i landboopinionen, må jeg medgive 2. opponent, at fremstillingen i for ringe grad afspejler Højres problemer som et ganske stort »småkårsfolkparti«. Uden her at gå i detaljer med dette aspekt skal det blot nævnes, at den af E. H. Ryssel i 1881 stiftede »Højres Arbejder- og Vælgerforening« netop var knyttet til Goos' stærkt arbejderprægede 5. københavnske valgkreds. Foreningen realiserede næppe det mål at blive en bred folkelig sammenslutning til bekæmpelse af socialismen. Sammenhængen mellem dette mål og sociale reformer ses imidlertid af Ryssels program fra 1882. Heri indgik et ønske om »at hæve de ubemidlede klassers livsvilkår«. I den senere opfordring fra Højres rigsdagsmænd til dannelse af Højre-foreninger henvistes med tilslutning til Arbejder- og Vælgerforeningens program. Regeringens to livrenteforslag fra 1883 og 84 (jf. p. 216-19) var næppe heller uden sammenhæng med forsøget på at holde socialisterne stangen i de københavnske arbejderkredse. At de i samtiden opfattedes på denne måde fremgår med tydelighed af Socialde-

mokratens behandling af dem¹. Ikke alene polemiseredes der imod forslagene som »stemmefiskeri«, men konkret rettedes skytset mod professor Goos, der repræsenterede 5. kreds. Givetvis er udviklingen i byerne, ikke mindst for Højres vedkommende, vigtig. Den burde være tillagt større betydning, også fordi Højre faktisk før Venstre formulerede en socialpolitisk strategi i overensstemmelse med de landbosynspunkter, afhandlingen tillægger så stor vægt. Men strategien havde den klare hensigt, hvad beretningerne fra Højres delegeretmøder klart viser, at tage vinden ud af sejlene på de radikale og socialisterne. Faktisk var det også Højremænd, der (på et senere tidspunkt) som de første i rigsdagen slog til lyd for en »her-og-nu«-alderdomsforsørgelse finansieret gennem ølskatten, se kapitel 5 note 14.

»Utålmodighedsteoremet«

1. opponent formulerer et utålmodighedsargument som noget for Danmark specielt. Det er næppe rigtigt. Når kravet om en »her-og-nu«-virkende ordning førtes frem med så stor styrke og med 1891-loven som resultat, skyldtes det, at man adskillige år forinden havde afvist tvangstilslutning til et forsikringssystem, jf. kapitel 6. I et frivilligt forsikringssystem opstår selvsagt et overgangsproblem, der stiller politikerne over for et imperativ. Det er næppe noget specielt for danske politikere at ville give vælgerne »øjeblikkelige og håndgribelige goder« (se p. 89 og 119-21). Den tyske ordning havde da også, som alle alderdomsforsørgelser efter tvangsforsikringsmodellen jeg kender, en overgangsbestemmelse, der respekterede utålmodighedsargumentet². Derimod er jeg ganske enig i 1. opponents overbelastningsargument³.

Kildematerialet

Afhandlingen beskriver sammenfattende (p. 20) Rigsdagstidende som en pålidelig og væsentlig kilde, fordi den nøje refererer de faldne udtalelser, hvorved partierne både forpligter sig indbyrdes og over for offentligheden. Jeg er enig med 2. opponent i, at den er en ringe kilde til »at klarlægge interne rivninger«. Derfor sigter bemærkningen om, at Rigsdagstidende vi-

1. Socialdemokraten d. 6.11., 7.11., 15.11., 18.11.1883, samt d. 24.1., 26.1., 22.11.1884 og d. 6.3. 1885.

2. For en principiel diskussion henvises til Jørn Henrik Petersen, *The Political Economy of Financing Old-Age Pensions*, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1984, p. 430-47.

3. For et lignende synspunkt se Jørn Henrik Petersen, *The Problem of Financing Social Security*, European Institute for Social Security, Yearbook 1980-81, Deventer, 1982, p. 55-78.

ser eventuelle forskelligartede opfattelser, konkret på de forskellige synspunkter i de to partier knyttet til bestemte alderdomsforslag, jf. f.eks. p. 101-02, 105, 180 og 199. Det er dog næppe forkert at hævde, at de mere generelle partisplittelser, som i perioden 1870-90 hyppigt indtrådte i den gruppering, der i 1870 optrådte under navn af Det forenede Venstre, tydeligt kom til udtryk i Rigsdagstidende. Den uro, fremkaldt af uenighed om toldbeskyttelse kontra frihandel, holdningen til sociale love, taktikken over for Venstre m.v., der efter 1876 med vekslende intensitet prægede Højre, fandt derimod kun i mindre udstrækning vej til Rigsdagstidende.

Frasat en række af de kendte Z-artikler og visse indlæg, der kan tilskrives H. Matzen, finder jeg karakteristiken af Berlingske Tidende p. 21 rimelig afbalanceret og i overensstemmelse med den egentlige presseforsknings synspunkter¹.

Vedrørende Bojsens erindringer erkender jeg at have været vel dristig ved at beskrive dem som den eneste kilde dels af den af 2. opponent nævnte principielle grund og dels, fordi min egen tekst dementerer udsagnet, se p. 104 note 37. 2. opponent har sikkert ret i, at sigtet med erindringerne i sidste instans har været en offentliggørelse, jf. dog K. Hvidts vurdering (Bojsen, p. I). Omvendt er der formentlig enighed mellem 2. opponent og mig om, at Bojsen ikke har ønsket en umiddelbar, tidlig offentliggørelse, hvilket må siges at øge kildeværdien.

Jeg må fuldt og helt tage kritikken til mig, når det drejer sig om den manglende præsentation af Tidsskrift for Landøkonomi og Ugeskrift for Landmænd. Tidsskrift for Landøkonomi blev fra 1814-15 udgivet af Det kgl. Landhusholdningsselskab, hvis præsident i den omhandlede periode var godsejer E. Tesdorpf, Ourupgård. Tesdorpf var både i sit lokalområde og som selskabets præsident virksom for en forbedring for de dårligt stillede på landet. Han fandt i dette syn en forbundsfælle i J. la Cour, der i 1867 knyttedes som redaktør til tidsskriftet. La Cour introducerede en belysning af arbejdernes forhold og beskæftigelsessituationen som fast bestanddel i de regelmæssige landbrugsberetninger. Sammen rejste de interessen for landarbejdernes kår på et tidspunkt, hvor dette spørgsmål kun i ringe grad drøftedes blandt de store landbrugere. Tidsskriftet var et forbindelsesled mellem den fremvoksende forsøgsvirksomhed i landbrugsvidenskaberne og det praktiske landbrug. Derfor var læserkredsen en i sig selv ret snæver kreds på knap 1000 fortrinsvis større landmænd, landbrugskandidater og -lærere;

1. Se T. Vogel Jørgensen, Berlingske Tidende gennem to hundrede år, 1749-1949, bd. 2, 1949, p. 151, 161, 164-65 og 219. Svend Thorsen, Den danske dagspresse, bd. 1, 1947, p. 30, og Niels Thomsen, Dagbladskonkurrencen 1870-1970, bd. 1, 1972, p. 257.

men som »officiel sagkundskab« øvede de til tidsskriftet knyttede væsentlig indflydelse på landmandsforsamlingerne, der afholdtes efter dannelsen af fællesorganisationer for de landboforeninger, i hvilke gårdmændene i stigende grad tog del. Kildeværdien øges yderligere gennem de mange referater af landbomøderne¹.

Det var også Tesdorpf, der stod bag oprettelsen af Ugeskriftet i 1855. Han beskrev selv Tidsskriftet som »en vejviser for det fremadskridende landbrug«, mens han opfattede Ugeskrift for Landmænd som »et konversationsblad imellem landbrugerne«. Hermed er deres forskellige funktion antydet². Ugeskriftets kildeværdi er ikke mindst stor, fordi bladets første redaktør E. Møller Holst formåede landboforeningerne fra alle landets egne til at sende bladet referater fra deres møder. Fremtrædende landmænd var flittige bidragydere til Ugeskriftet, der allerede året efter havde knap 800 abonnenter. Det var både i Tids- og Ugeskrift typisk opinionsdannende landmænd, der kom til orde.

Der lægges i Ugeskriftets første jubilæumsnummer³ ikke skjul på, at det i begyndelsen mødtes med en vis skepsis i landmændenes brede lag. Det medførte en redaktionel linje, der ikke udæskede hverken til den ene eller den anden side. I den tidlige periode lagde man den også senere fulgte taktik ikke at tage »yderligt standpunkt«. Netop derfor kan det være rimeligt ikke blot at tillægge de mange foreningsreferater, men også den senere redaktør Hans Hertels mere principielle artikler en betydelig kildeværdi.

Mellem Landhusholdningsselskabet og Ugeskriftet var der snævre personrelationer. Tesdorpf er nævnt. Da J. V. T. Hertel (far til Hans Hertel) fratrådte som redaktør i 1890, blev han kasserer i selskabet, ligesom Hans Hertel i 1901 overtog selskabets sekretærpost⁴.

Også på grund af denne snævre relation er det af interesse at konstatere, at det af 2. opponent på grundlag af Neergaards erindringer s. 237 anførte Bojsen-citat, der faktisk findes i min afhandling p. 90-91, er et citat af et citat. Når Bojsen⁵ bl.a. anfører, at man ikke på nogen kraftigere, sundere og mere ligefrem måde kan komme landbruget til hjælp end ved at støtte og styrke landarbejderen i hans tunge arbejde, er det under henvisning til en

1. Om Landhusholdningsselskabet og Tidsskriftet, se Hans Hertel, *Det kgl. Landhusholdningsselskabs Historie*, I-II, 1919, og V. Dybdahl, (red.), *For Fædrelandets Bedre Flor*, i *Erhvervshistorisk Årbog*, 1968.

2. *Ugeskrift for Landmænd*, 1868, I, p. 44-45.

3. *Ugeskrift for Landmænd*, 1905, p. 423-31.

4. Hans Hertel var allerede knyttet til selskabet forinden, idet han fungerede som sekretær for selskabets to toldudvalg i 1887 og 1893. Han var også sekretær for den i 1899 nedsatte landbrugstoldkommission og virkede i agrarforeningens to første år som dens sekretær.

5. *Rigsdagstidende*, F.F., 1890/91, sp. 45.

betænkning fra Landhusholdningsselskabet, som han i øvrigt beskriver som »de i landbruget sagkyndige mænd«.

Dette er dels af betydning for en af afhandlingens hovedteser, men det er samtidig belysende for landbrugstidsskrifternes stærke opinionsdannende karakter. Både det meningsdannende og det mere meddelende og refererende stof er af stor kildeværdi for afhandlingen.

Om gårdmændenes problem

2. opponert fremhæver, at afhandlingen p. 56 taler om de højere lønninger i byerne som en væsentlig forudsætning for den kraftige vandring fra land til by. Dertil anføres, at landarbejdernes realløn i 1880'erne og 90'erne efter Jørgen Pedersens beregninger lå over realindtægten for ikke-faglærte i byerne. Det er korrekt, men man må med Jørgen Pedersen konstatere, at »forklaringen må søges i manglerne ved begrebet realindtægt« (Jørgen Pedersen, p. 222) eller måske skarpere: »I virkeligheden har man vel ikke anden udvej med hensyn til dette spørgsmål end at ræsonnere, at den reelle indtægt eller nettolønnen må være størst indenfor det område, hvortil en stadig indvandring foregår« (J.P., p. 119-20). Dette senere Jørgen Pedersen'ske argument var man helt på det rene med i datidens landbodrøftelse. F.eks. forklares afvandringen med, at der andre steder kan findes »friere, selvstændigere, lykkeligere kår«¹, og det fremhæves, at selv om pengelønnen er steget, er der ikke beskæftigelsesmuligheder året rundt til den høje løn. Ligeledes nævnes det, at landarbejderens »standard of life« næppe har holdt skridt med den tilsvarende forbedring for andre².

Når jeg ikke i afhandlingen har gjort dette til et problem, skyldes det, at mit budskab er et andet. Jeg har ikke villet give nogen forklaring på vandringen fra land til by. P. 56 tales der faktisk ikke om, at de højere lønninger i byerne var en væsentlig forudsætning for den kraftige vandring fra land til by. Talen er om de problemer for det store og mellemstore landbrug, der i 1880'erne fremkaldtes af de nedadgående produktpriser og de stigende lønninger, idet vanskelighederne ved at øge landbrugets lønninger ses som en årsag til afvandringen fra landbruget. Dette er, i god overensstemmelse med Jørgen Pedersens fremstilling, en påstand om, at den kompenserende lønforskel mellem land og by var for ringe til at fastholde udbudet i landbrugets arbejdsmarked.

Afgørende er det, at 2. opponert peger på et problem, der er knyttet til arbejdslønnen betragtet som indkomst for arbejderen, herunder som real-

1. Ugeskrift for Landmænd, 1884, I, p. 89-91.

2. Ugeskrift for Landmænd, 1885, I, p. 39-43, 69-73, 83-84, 121-25.

indkomst. Derimod vedrører min diskussion i kapitel 2, svarende til den datidige landbrugsdiskussion, arbejdslønnen som en pris på arbejdskraft, d.v.s. arbejdslønnen som den opfattedes af driftsherrerne (gårdmændene)¹.

Det bærende i min argumentation har derfor først og fremmest at gøre med landmændenes evne til at betale arbejdslønnen. Som eksempler henvises til uddrag fra landbodrøftelsen og mine kommentarer dertil, jf. især p. 59-60, som netop udspringer af det af Jørgen Pedersen (J. P. p. 225-30) påviste forhold, at landarbejdernes løn ikke følger landbrugets konjunkturer. Efterspørgslen efter arbejdskraft er bestemt af driftsformen, der ikke umiddelbart varierer med konjunkturbevægelserne. Afvandringen opfattes derfor som et forhold, landmændene ikke ved løntilpasning kunne dæmme op for uden drastiske følger for deres egen indkomst. Der måtte derfor findes andre midler. I parentes bemærket styrker dette synspunkt begge opponenteres argumentation for byrdeovervæltning som socialpolitisk motiv.

Om tilstandsbeskrivelser før og efter 1891-loven

Jeg må medgive 2. opponent, at det er et centralt problem, hvor meget de gamle fik før reformen, og hvor meget efter, og hvorledes disse beløb stod i forhold til landarbejdernes årsløn.

Det er svært at sige noget om, hvad de fik før 1891, fordi de egentlige forhandlingsprotokoller for fattigvæsenet i det store og hele bortfaldt med landkommunalloven af 1867². For Slagelse nævner Harald Jørgensen, at de faste understøttelser i begyndelsen af 1880'erne udgjorde mellem 2 og 16 kr. pr. måned³.

Derimod er årene efter 1891-loven særdeles godt belyste, idet indenrigsministeriet gennem Statistisk Bureau fra 1893 indsamlede endog meget detaljerede oplysninger⁴. Når disse ikke er medtaget i afhandlingen skyldes det planen om et senere bind II, jf. p. 16.

For ikke at foregribe indholdet af bind II skal jeg her indskrænke mig til at meddele enkelte oplysninger. Fra 1893 til 1901 øgedes det absolutte antal hovedpersoner, der oppebar alderdomsunderstøttelse fra knap 24000 til ca. 42500. I forhold til antallet af personer over 60 år voksede mændenes andel i

1. Om disse sondringer, se Jørgen Pedersen, *Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer, ca. 1850-1913*, 1930, p. 10 hhv. p. 224-25.

2. Harald Jørgensen, *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede*, 1940, p. 313-14.

3. Harald Jørgensen, *ibid.*, p. 344.

4. *Statistiske Meddelelser*, 3 r. 15, 1895, 3 r. 17, 1897, 4 r. 2, 1898 og 4 r. 13, 1903.

i samme periode fra ca. 14.5 til knap 18% og kvindernes fra ca. 22 til over 29%. Ydelserne var forholdsvis små, især i landdistrikterne. På den anden side er der en klar tendens til en reduktion i de små ydelsers andel og en tilsvarende vækst i de størres. For landet under ét oppebar i 1894 ca. 54% af de mandlige familieforsørgere en ydelse under 100 kr., mens kun 21% oppebar ydelser over 150 kr. I 1901 var de tilsvarende tal 38 henholdsvis 35%. Ser man specielt på landdistrikterne, havde 61% af de mandlige forsørgere i 1894 ydelser under 100 kr. og knap 16% over 150 kr. Syv år senere var tallene 46 henholdsvis 26%. En mere detaljeret analyse vil følge i bind II.

Et par småting

2. opponent citerer med undren min kommentar til understøttelsens bestemmelse (p. 34), idet det siges, at »det kan opfattes, som om han ikke skulle være i øjeblikkelig trang«. Det er faktisk også meningen. Forskellen mellem fattiglovens og alderdomsforsørgelseslovens skøn består bl.a. i, at der efter alderdomsforsørgelsesloven kan bortses fra et mindre sparekassebeløb¹, ligesom det ikke generelt kræves, at en hjælpsøgende skal realisere sin faste ejendom². Hjælp kan også ydes i tilfælde, hvor det med sikkerhed må antages, at trangen er umiddelbart forestående³.

Kritikken er kancellisproget, f.eks. p. 128, må jeg naturligvis tage til mig, men det bør dog noteres, at præses' budskab faktisk ikke er det, 2. opponent har fået ud af det. Det er netop i det gensidige eller »noget-for-noget«-systemet ikke tilstrækkeligt at have betalt sin skat. »Ideen om at have betalt gennem skatten ellér om at have en ret som borger i samfundet er i det store og hele socialforskerens og socialistens intellektuelle konstruktion. I den almindelige opfattelse er ideen om ligestilling i fordelingsprocesser uden for markedet uden mening. I deres egen opfattelse forbliver socialhjælpsansøgere fattiglemmer«⁴, (min oversættelse).

Dette var imidlertid ikke i den højliberale epoke tilstrækkeligt. Man ønskede at præcisere en bestemt adfærd som den normmæssigt ønskelige og samfundsmæssigt acceptable, jf. p. 129. Normen fandt udtryk i de af 2. opponent citerede sentenser til beskrivelse af »bonus-pater-familias«-adfærden, se afhandlingen p. 73 og 171. Derfor kom den socialpolitiske drøftelse i det 19. århundrede i høj grad til at dreje sig om det indhold, man skulle give »noget-for-noget«-kravet. At der så bag en sådan fremhævet

1. Se f.eks. cirkulære af 27.5. 1895 fra Købstadsforeningen.

2. Indenrigsministeriets skrivelse nr. 343 af 5.12.1891.

3. Indenrigsministeriets skrivelse nr. 7 af 16.1.1892.

4. R. Pinker, *Social Theory and Social Policy*, London 1971, p. 142.

adfærdsnorm, som antydtes af opponenterne, kan ligge en privatøkonomisk interesse, er jeg selvsagt enig i. Det fremgår dog også af afhandlingen. Således anføres som baggrund for ændringerne i fattigloven i 1808, 1824 og 1849 »de tyngende udgifter til offentlig understøttelse« og »de voksende fattigudgifter«, jf. p. 156-57. Også bag de første forsikringsforslag lå utilfredshed med »en stigende fattigskat«, jf. p. 73 og 166. På lidt længere sigt opfattedes forsikringen netop som et middel til at reducere fattigbyrde og -skat, se p. 166. Der kan også henvises til drøftelsen af 1891-lovens indirekte selvhjælps krav, der afsluttes med bemærkningen p. 171: »At man tillige opnåede offentlige besparelser, har næppe været forligsparerne uvelkomment«.

Det er derfor også rigtigt, når 2. opponenter på grundlag af et Neergaard-citat fra p. 65 fremhæver, at Neergaard i sin opfattelse »var foran den besiddende bondestand«. Neergaard talte selv i slutningen af 1888 om en vis valenhed i Venstres gruppe vedrørende de sociale spørgsmål, se p. 87, og om 1890-talen (p. 64-65) konstaterede han, at størsteparten af hans egne partifæller fandt den for vidtgående, se p. 90. Neergaard var ej heller ganske tilfreds med indholdet af Bojsens arbejdsplan. Der kan også henvises til drøftelsen af Horsens-programmet, hvis indhold lå tæt på Neergaards tale. Netop om det fremhæves p. 63, at programmet var mere vidtgående end de fleste gårdmænd ville anse for rimeligt. Den fremherskende landboopinion beskrives som bedre overensstemmende med Ugeskriftets mere nuancerede holdning.